

स्वच्छ भारत मिशन

डॉ. लावंड पी. एम.**

मार्गदर्शक

विभाग प्रमुख राज्यशास्त्र विभाग

शिवाजी महाविद्यालय, बारशी ता. बारशी जि. सोलापूर

श्री. श्रीराम अर्जुन वाघ*

संशोधक विद्यार्थी

शिवाजी महाविद्यालय बारशी

ता. बारशी जि. सोलापूर

गोषवारा (abstract) :-

आरोग्य म्हणजे आजार किंवा अशक्तपणाचा अभाव नसणे असा त्याचा अर्थ नसून संपूर्ण शारीरिक सामाजिक व मानसिक आरोग्य असा त्याचा अर्थ होतो. प्रत्येक व्यक्तीला या स्थितीला प्राप्त करणे हा मानवाचा मूलभूत अधिकार मानला गेला आहे. विकसनशील देशांमध्ये आरोग्याच्या समस्या अत्यंत जटिल स्वरूपाच्या असून त्या तीव्रपणे समोर उभा असल्याचे दिसून येते. तर दिवसेंदिवस आरोग्याचा प्रश्न हा गंभीर स्वरूप घेत असल्याचे दिसून येते. लोकांचे चांगले आरोग्य ही सरकारची जबाबदारी असून त्यांना त्यासाठी सर्व सुविधा व पायाभूत सुविधा पुरवण्यासाठी सरकार बांधील आहे. यासाठी जागतिक आरोग्य संघटनेने सर्वांसाठी आरोग्य हे उद्दिष्ट ठरवले आहे. सन 2000 सालापर्यंत याची पूर्तता करण्याच्या दृष्टीने जागतिक पातळीवरून पाऊल उचलण्यास प्रारंभ केला गेला आहे.

प्रस्तावना:-

भारत हा विकसनशील देशांच्या गटात मोडणारा देश आहे विकासाच्या प्रक्रियेत असलेल्या देशात आरोग्य, शिक्षण, दळणवळण सुविधा इत्यादी पायाभूत सुविधांचा व असल्याचे दिसून येते. देशाला जर प्रगतीच्या नवीन वाटा खुल्या करायचे असतील तर आरोग्य व शिक्षण या मूलभूत प्रश्नांवर विजय मिळवणे अत्यंत आवश्यक आहे. जर देशाचे आरोग्य नीट असेल तरच प्रगतीचा रस्ता मोकळा होऊन देश योग्य प्रकारे वाटचाल करू शकतो. भारतातील आरोग्यात अडचण ठरणारी व मुख्य समस्या म्हणजे सार्वजनिक व वैयक्तिक स्वच्छता होय. स्वच्छतेचा संबंध फक्त वैयक्तिक आरोग्याशी निगडित नसून त्याचा थेट व प्रत्यक्ष प्रभाव हा सार्वजनिक स्वच्छतेवर व सार्वजनिक व्यवस्थेवर पडत असतो. यासाठी भारत सरकारने पहिल्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीत सन 1954 मध्ये पहिला स्वच्छता कार्यक्रम ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम नावाने जाहीर केला. पण याचा आढावा घेतला असता असे दिसून

आले की 1981 च्या जनगणनेच्या अहवालानुसार हा कार्यक्रम 1% लोकांपर्यंत पोहोचण्यातच यशस्वी झाला. त्यामुळे याची फलनिष्पत्ती योग्य प्रकारे होऊ शकली नाही. याच काळात जागतिक पातळीवर “इंटरनॅशनल डिकेड फॉर ट्रिकिंग वॉटर अँड सॅनिटायझेशन” हे अभियान 1981 ते 1990 च्या दरम्यान राबवले गेले. याच धर्तीवर केंद्र सरकार द्वारा 1986 मध्ये याच प्रश्नांचा एक भाग म्हणून केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम सुरू केला.

1986 च्या केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम या अंतर्गत दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांना शौचालय उभारण्यासाठी आर्थिक अनुदान देण्यात येत असे. त्यानंतर याच प्रयत्नांचा पुढचा टप्पा म्हणून 1999 मध्ये संपूर्ण स्वच्छता अभियानाची आखणी करण्यात आली. या अभियानांतर्गत 2017 सालापर्यंत उघड्यावर शौच ही प्रथा भारतातून नष्ट करण्याचे ठरले. या अभियानाचे वैशिष्ट्य म्हणजे याचा सर्वाधिक भर माहिती, शिक्षण आणि संवाद साधून स्वच्छतेचे उद्दिष्ट पूर्ण करण्यावर देण्यात आला. संपूर्ण स्वच्छता अभियानाचा विस्तार करून भारत सरकारने सन 2012 मध्येच्या अभियानाची घोषणा केली व त्यास निर्मल भारत अभियान असे नाव देण्यात आले. या अभियानातून स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा विशेष विचार केला गेला व त्यातूनच याची रूपरेषा ठरवण्यात आली. या अभियानाचा उद्देश म्हणजे सन 2022 पर्यंत सर्व ग्रामपंचायतींना निर्मल बनवण्याचे लक्ष यातून ठरवले गेले. पंचायत राज व्यवस्थेच्या मार्फत आरोग्य शिक्षण व स्वच्छता माहिती पुरवणे व जनजागृती करणे यावर भर दिला गेला. त्याचबरोबर संस्कारक्षम वयात मुलांना स्वच्छतेचे धडे देण्यासाठी व स्वच्छतेचे महत्त्व याचबरोबर योग्य आरोग्य व सवयी मुलांच्या बिंबवण्यासाठी शालेय स्वच्छता व वैयक्तिक स्वच्छतेबाबत जागृती व शिक्षण देण्यास प्रारंभ केला गेला. निर्मल भारत अभियानाच्या आडवा घेऊन यश अपयशाची कारण मीमांसा झाल्यानंतर या अभियानात बदल करण्यासाठी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी पुढाकार घेतला व सन 2014 मध्ये निर्मल भारत

अभियानाचा विस्तार स्वच्छ भारत अभियान असा केला गेला.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives):-

1. स्वच्छ भारत मिशन योजनेचा अभ्यास करणे
2. स्वच्छ भारत मिशन योजनेच्या उद्देशांचा अभ्यास करणे
3. स्वच्छ भारत मिशन योजनेची कार्यपद्धती समजून घेणे

संशोधन पद्धती (Research Methodology):-

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम साधन सामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. यासाठी ग्रंथ, मासिके, प्रकाशित पुस्तके यांचा वापर करण्यात आला आहे. तसेच विविध वेबसाईटचा आधार माहिती संकलित करण्याकरिता घेण्यात आला आहे. पेयजल व स्वच्छता मंत्रालय भारत सरकार यांच्याकडून आकडेवारी घेण्यात आली आहे प्रस्तुत शोधनिबंध तयार करण्यात आला आहे.

संशोधनाची गृहितके (Hypothesis):-

- ✚ स्वच्छ भारत मिशन योजनेचे अंमलबजावणी परिणामकारक झाली नाही.
- ✚ स्वच्छ भारत मिशन योजनेला जनतेचा अल्प प्रतिसाद मिळाला.
- ✚ हागणदारी मुक्त गाव हे स्वच्छ भारत मिशन योजनेचे उद्दिष्ट पूर्ण झाले नाही.

संशोधनाचे विश्लेषण:-

2 ऑक्टोबर 2014 रोजी राजघाट, नवी दिल्ली येथे स्वच्छ भारत मिशन अभियान सुरुवात पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या हस्ते रस्त्याची स्वच्छता करून या अभियानाचा शुभारंभ करण्यात आला. राजघाट येथील आपल्या भाषणात बोलताना पंतप्रधानांनी सांगितले की “महात्मा गांधीजींना सर्वात मोठी आदरांजली म्हणजे त्यांच्या 150 व्या जयंतीनिमित्त सन 2019 रोजी त्यांचे स्वच्छ भारताचे स्वप्न सत्यात उतरवणे व स्वच्छ भारताची त्यांची इच्छा पूर्ण करणे होय” या अभियानाचे वैशिष्ट्य म्हणजे भारताचे स्वच्छतेसाठी राबविले जाणारे सर्वात मोठे अभियान असून त्याची अंमलबजावणी ग्रामीण व शहरी या दोन्ही भागासाठी केली जाते. ग्रामीण भागासाठी स्वच्छ भारत अभियान हे ‘पेयजल व स्वच्छता’ मंत्रालयामार्फत राबविले जाते तर शहरी भागासाठी याची अंमलबजावणी यंत्रणा ही ‘शहर विकास’ मंत्रालयामार्फत राबवली जाते.

2 ऑक्टोबर 2014 ला निर्मल भारत अभियानाची पुनर्रचना करून ग्रामीण भागासाठी स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण)

तर शहरी भागासाठी संपूर्णपणे नव्याने ते सुरु करण्यात आले. 2011 च्या जनगणनेचा अहवाल विचारात घेतला असता असे दिसून येते की ग्रामीण भारतातील 32.70% लोकांनाच शौचालयाच्या सुविधा अस्तित्वात होत्या तर NSSO च्या 2013 च्या अहवालानुसार ग्रामीण भागातील 40.6% लोकांना शौचालय सुविधा उपलब्ध होत्या.

2019 पर्यंत भारताला स्वच्छ बनवण्याचे उद्दिष्ट स्वच्छ भारत अभियानाच्या माध्यमातून ठेवण्यात आले आहे. ग्रामीण भागातील स्वच्छता सुविधा वाढ घडवण्यासाठी व हागणदारी मुक्त गाव संकल्पना अस्तित्वात आणण्यासाठी स्वच्छ भारत मिशन अभियानाचे याच प्रयत्नांचा भाग म्हणून ग्रामीण भागात वैयक्तिक शौचालय उभारणे, सार्वजनिक शौचालयाची उभारणी तसेच शाळा, अंगणवाड्यामध्ये शौचालय उभारणे तेथील घनकचऱ्याचे व्यवस्थापन करणे इत्यादी कार्यक्रमांना यातून प्राधान्य देण्यात येत आहे. स्वच्छ भारत अभियानाचा प्रचार व प्रसारासाठी भारताच्या पंतप्रधानांनी स्वतः हाती झाडू घेऊन वाराणसी शहरातील गंगा नदी तीरावर असणाऱ्या असी घाटाची स्वच्छता करून उक्ती आणि कृती यातील एक वाक्यता सिद्ध केली.

त्याचबरोबर त्यांचे आव्हानाला प्रतिसाद देऊन समाजातील विविध घटकांनी सामाजिक संस्था स्वयंसेवी संघटना, विविध क्रीडा प्रकारातील खेळाडू, सिने अभिनेते, लष्करी जवान, सामान्य जनता व सरकारी कर्मचारीतसेच शालेय व महाविद्यालय स्तरावरील विद्यार्थी, शिक्षक व इतर कर्मचारी यांनी आपला सहभाग नोंदवून देशाच्या स्वच्छतेला हातभार लावला. त्याचबरोबर सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मवर #mycleanindia हार्टॅड चालून या अभियानाच्या यशस्वीतेसाठी प्रयत्न केले गेले.

स्वच्छ भारत मिशन अभियानाची उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे नमूद केली गेली आहेत

- स्वच्छता, आरोग्याच्या सवयी व हागणदारी मुक्त गाव संकल्पनेतून ग्रामीण भागाचा कायापालट करणे.
- ग्रामीण भागातील स्वच्छतेच्या पायाभूत सुविधांमध्ये वाढ करून अभियानाच्या अंमलबजावणी यंत्रणेद्वारे 2 ऑक्टोबर 2019 पर्यंत अपेक्षित लक्ष साध्य करणे.
- पर्यावरण पूरक उपक्रम राबवून स्वच्छता कार्यक्रमाला हातभार लावणे.
- ग्रामीण भागातील घनकचरा व्यवस्थापन करणे व सांडपाण्याची योग्य विल्हेवाट लावण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करणे.

- मानवी मैलाहाताने साफ करण्याच्या पद्धतीचे उच्चाटन करणे.

अशा पद्धतीने या अभियानाच्या अंमलबजावणीतून 2 ऑक्टोबर 2019 पर्यंत भारतातील सर्व गावे, ग्रामपंचायती, पंचायत समिती, जिल्हा परिषदा, राज्य व केंद्रशासित प्रदेश यांना हागणदारी मुक्त म्हणून (ODP)म्हणून घोषित करण्यात आले आहे. पहिल्या टप्प्यात या योजनेत शौचालय बांधणे व वापरण्यासाठी प्रोत्साहन देण्यासलक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे तर दुसऱ्या टप्प्यात घनकचरा व्यवस्थापन करण्याकडे लक्ष देण्यास सुरुवात करण्यात आली आहे.

निष्कर्ष (Conclusion):-

स्वच्छ भारत अभियानाची कार्यपद्धती, त्याचे उद्देश समजून घेताना अंमलबजावणी यंत्रणा व त्यांचा असणारा सहभाग यावर प्रकाश टाकणे आवश्यक ठरते. जनसामान्य लोकांचा पाठिंबा असेल तरच एखादे अभियान किंवा चळवळी यशस्वी ठरण्याची शक्यता असते पण मोठा गाजावाजा करून सुरुवात करण्यात आलेल्या या अभियानाच्या यशस्वीतेचा लेखाजोखा मांडताना असे दिसून येते की अभियानाच्या सुरुवातीला मिळणारा प्रतिसाद कालाच्याओघात थंडावत गेला आहे. जनसामान्यांना वाटणारी आपुलकी आत्मियता हरवल्यामुळे संधर्षात कामाचे अंमलबजावणी होत आहे. याचा प्रभाव निर्धारित लक्ष्या वर पडून अभियानाचा हेतू कितपत साध्य होईल यावर शंका घेण्याला वाव निर्माण झाला आहे. यामुळे अंमलबजावणी यंत्रणेमध्ये त्रुटी निर्माण झाले आहेत त्यामुळे अंमलबजावणी परिणामकारक होताना दिसून येत नाही पर्यायाने जनतेच्या अल्प प्रतिसादामुळे हागणदारी मुक्त गाव संकल्पना पूर्णत्वास येण्यास अडचणी निर्माण होऊन मूळ उद्देश पूर्ण होणे अद्याप बाकी आहे.

समारोप : -

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी महात्मा गांधीचे स्वच्छ भारताचे स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी व “स्वच्छता हीच ईश्वरसेवा”या गाडगेबाबांच्या उक्तीचाध्यास घेऊन हागणदारीमुक्त ग्रामीण भारताच्या उभारणीसाठी सुरु करण्यात आलेल्या अभियानाने बऱ्याच प्रमाणात आरोग्याचा प्रश्न व सुविधांचा ज्वलंत प्रश्न समाजासमोर मांडून त्या समस्या सोडवण्याकडे एक पाऊल पुढे उचलून ग्रामीण भागातील पायाभूत सुविधा बळकट करण्यासाठी या अभियानाचा फार मोठा उपयोग सामान्य जनतेला झाला आहे.

शौचालय उभारणे व वापरणे तसेच वैयक्तिक व सार्वजनिक स्वच्छतेचे कार्यक्रम राबवून स्वच्छ भारताचे स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी स्वच्छ भारत मिशन योजनेचा नक्कीच हातभार लागला आहे यात शंकाच नाही. सरकारी कामकाजातील अडथळे व अंमलबजावणी यंत्रणेतील त्रुटी दूर केल्यास हे अभियान निश्चितच यशस्वी होईल अशी खात्री आहे.

संदर्भ ग्रंथ:-

1. Desi vasant, rural development in India: past, present and future A challenge in the crisis, Himalaya publishing house, Mumbai 2005.
2. गांधी (महात्मा) मो. क. माझ्या स्वप्नांचा भारत, परमधाम प्रकाशन, वर्धा प्रथम आवृत्ती, 1969.
3. लोकराज्य, माहिती व जनसंपर्क महासंचलनालय, मंत्रालय मुंबई.
4. Www.swachbharatmission.gov. In
5. पाटील ज. फा. एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम, समाज प्रबोधनी, इचलकरंजी